

6. Ruptawa i Ruptawiec

Ruptawa powstała zapewne w końcu XIII - lub na początku XIV w. Jej nazwa wskazuje na kamieniste podłoże (gwarowo – rupec). Stanowiła własność rycerską. Jej właściciele często się zmieniali. Nie była nigdy majątkiem komory państwowej wodzisławskiej. Majątek rycerski przetrwał do I poł. XX w. Na początku lat 20-tych liczył ponad 600 ha (w tym ponad 120 ha lasu) i był własnością hrabiego Sprinzensteina. Już w XVIII w. Ruptawa dzieliła się na Dolną i Górną, które miały często różnych właścicieli. Tutejsza parafia sięgała zapewne I połowy XIV w., kiedy też postawiono prawdopodobnie pierwszą drewnianą świątynię. Kolejną wzniesiono przed 1620 r. Pod prezbiterium świątyni znajdowała się krypta grobowa, w której spoczywali m. in. Rostkowie. Około 1857 r. parafię (w tym Cisówkę i Ruptawiec) zamieszkiwało 787 katolików i 339 ewangelików. W 1717 r. istniały tu: karczma, staw rybny oraz szkoła; u schyłku XVIII w. funkcjonowały też 3 młyny i 3 folwarki. W XVIII i XIX w. w tutejszej szkole uczył jeden nauczyciel, będący też organistą. Na początku XX w. uczyło w niej 3 nauczycieli. Do szkoły należały dzieci z gmin: Ruptawa, Ruptawiec i Cisówka oraz folwarków: Biadoszek i Libowiec, wreszcie dworu - Cisówka. Wspomniany Libowiec, w którym do I poł. XX w. zlokalizowany był drewniany zamek (dwór) - wziął swą nazwę od nazwiska właściciela, niejakiego Krystiana Fryderyka von Lieben. W latach 30-tych XX w., w liczącej około 1400 mieszkańców miejscowości istniały dwa kościoły (murowany – ewangelicki i drewniany – katolicki) oraz 3 szkoły (czteroklasowa w budynku z 1885 r. - 149 uczniów; dwuklasowa - 65 uczniów i jednoklasowa - 50 uczniów). Ruptawa i Ruptawiec stanowiły odrębne gminy. W okresie kolonizacji fryderycjańskiej w sąsiedztwie Ruptawy powstał około 1780 r. wspomniany Ruptawiec, zasiedlony przez ewangelików, (błędnie identyfikowany przez część historyków, m. in. I. Panica, z wymienioną już w *Liber fundationis*... Ruptanką – osadą zaginioną?)¹. U schyłku XVIII w. liczył on 7 kolonistów. W późniejszym okresie niewielką kolonię (w 1871 r. liczyła 98 osób) wcielono do Ruptawy, którą

¹ Zob. Kuhn W., *Siedlungsgeschichte Oberschlesiens*, Würzburg 1954, s. 212.

w 1871 r. zasiedlało 872 mieszkańców a jej obszar dworski – 111 mieszkańców. W Ruptawcu istniała od I połowy XIX w. niewielka szkoła ewangelicka, jednak, (jak pisze kronikarz Henke) w 1846 r. jej nauczyciel *jak jego poprzednik nieomal z biedy zmarł*. Do szkoły należeli ewangelicy m. in. z Jastrzębia Górnego i części Pielgrzymowic. Gminy posiadały własne pieczęcie z wyobrażeniem: muszli i serca, z którego wyrastały dwa pęczki kwiatów oraz krzyżyka (Ruptawa); łabędzia z podniesionymi skrzydłami (Ruptawiec). W latach 1947-1949 zbudowano w Ruptawie nowy kościół, zaprojektowany przez inż. K. Tchórzewskiego. W latach 50-tych XX w. rozebrano tzw. nowy zamek w Ruptawie Górnej a w 1972 r. drewniany kościół przeniesiono do Kaczy.

7. Skrzczkowice

Skrzczkowice zawdzięczają swoją nazwę – jak podaje H. Borek - przelisku Skrzczek. W nowszych czasach zmieniono ich nazwę na Eichendorf. Przez niektórych historyków wieś była identyfikowana z wymienioną w *Liber fundationis*... Friczconis villa. W czasach nowożytnych była w rękach Skrzyszowskich. Znajdował się tutaj zamek (dwór) i folwark, widoczny na XVIII i XX wiecznych mapach. W 1940 r. Skrzczkowice liczyły 216 mieszkańców.

8. Szeroka

Po raz pierwszy pojawiła się w *Księdze uposażeń biskupów wrocławskich* około 1300 r. (razem z sąsiednią Gogołową zajmowały 54 łany ziemi). Przypuszcza się jednak, że już wcześniej na jej terenie rozwijało się osadnictwo na prawie polskim. Wzięła swą nazwę od przymiotnika szeroki (obszerny, rozległy), którym określano zapewne teren doliny nad rzeczką Pszczynką. Później, w 1321 r. pojawiła się jej nazwa niemiecka – Timmendorf. Na przełomie XIII i XIV w. wieś była związana z sąsiednią Gogołową. Można przypuszczać, że początków XIV w. sięgały: tutejsza parafia i kościół. W 1520 r. zbudowano nowy kościół, który przetrwał się do końca XVIII w. Przez pewien czas kościół znajdował się w posiadaniu protestantów. Potem był kościołem filialnym parafii

krzyżowickiej (do 1860 r.). W końcu XV w. istniały też w Szerokiej dwa dziedziczne, wolne sołectwa (Szayblara i Brossega), które zostały zakupione w XVI w. przez panów pszczyńskich i stały się podstawą szerokiego folwarku. We wsi istniało przez stulecia od 25 do 28 gospodarstw siodłacyjnych. W 1586 r. mieszkańcami Szerokiej były osoby o wyłącznie niemieckich nazwiskach. Z biegiem lat następował jednak proces polszczenia tutejszej ludności. W 1843 r. - 721 mieszkańców zamieszkiwało w 75 domach; w 1980 r. – było tu 5025 mieszkańców. W połowie XIX w. kilku mieszkańców w trakcie uwłaszczenia utraciło swe gospodarstwa na rzecz folwarku (za rzekome niewypełnianie obowiązków). Uwłaszczenie spowodowało naruszenie istniejących od stuleci proporcji w ilości gospodarstw (siodłacyjnych, zagrodniczych i chałupniczych; w 1905 r. było już tylko 3 siodłaków). W XVIII w. było tu 56 stawów. Istniały dwa folwarki – stary przyłączony w XVI w. do Gogołowej; oraz nowy – niewielki, powstały w II poł. XVI w., powiększony w połowie XIX w. Starym urządzeniem była też szkoła, wspomniana w poł. XVI w., która znajdowała się początkowo w drewnianych a od I poł. XIX w. w murowanych budynkach (z 1827-1828 r., 1902 r. i 1971 r.). Na przełomie XVIII i XIX w. postawiono też nowy, murowany kościół, w stylu barokowo-klasycystycznym. W jego sąsiedztwie znajdują się: kamienny krzyż z połowy XIX w. i figura Madonny z Dzieciątkiem z II poł. XVIII w.; wreszcie kopiec. Do Szerokiej należały przysiółki: Kąty (wspomniane już na pocz. XVI w., zamieszkiwane w 1890 r. przez 87 osób) oraz Odpolany (powstałe na pocz. XIX w., zamieszkiwane przez kilkadziesiąt osób). W 1945 r. na skutek działań wojennych wiele budynków uległo zniszczeniu. W 1945 r. wieś stanowiąca odrębną gminę utraciła po raz pierwszy samodzielność. W latach 60-tych XX w. na terenie Szerokiej rozpoczęła się budowa kopalni Borynia wraz z osiedlem mieszkaniowym. We wsi powstawały nowe obiekty użyteczności publicznej a w 1975 r. miejscowość została włączona do Jastrzębia-Zdroju.

III. KALENDARIUM HISTORYCZNE

1236 – wzmianka o kościele w Moszczenicy.

1293 – wzmianka o Bożej Górze, posiadającej ustrój polski; wzmianka o Bziu (Byze) po niemiecku określanym jako Holunderdorf, od 1300 roku określanego mianem Goldmannsdorf.

Przełom XIII i XIV wieku – lokacja osady Szeroka, Ruptawa (wg. L. Musiōła pomiędzy 1270 a 1280), w wyniku wielkiej akcji lokacyjnej na prawie niemieckim.

1305 – 1336 wzmianka o Boryni, Moszczenicy (Moschenitz) w *Liber Fundationis Episcopatus Vratislaviensis* (1335 r.), istnieje także osada zwana Boża Góra lub Góra Oliwną (którą identyfikowano z późniejszą miejscowością Jastrzęb, następnie z Hermansdorfem), Ruptawie, Szerokiej.

1321 – wzmiankowana nazwa Szerokiej - Timmesdorf (prawdopodobnie od zasadzcy wsi Tymoteusza, nazwa pozostaje do 1922 używana równolegle z nazwą polską).

poł. XIV w. – ustanowienie Parafii w Moszczenicy oraz w Ruptawie.

1321 – Szeroka określona jako Timmendorf.

1376 oraz 1391 – wzmianki w dokumentach kościelnych o wsi villa Hermanni, utożsamianej z obecnym Jastrzębiem.

ok. 1380 – ustanowienie Parafii św. Katarzyny w Jastrzębiu Górnym.

1413 – wzmianka o Cisówce.

1447 – Parafia w Szerokiej wymieniana w indeksach świętopietrza.

1467 – pierwsza wzmianka o nazwie Jastrzębie („Jaskczmbie”) w dokumentach pisanych.

1481 – podział Bzia na dwie odrębne wsie Dolne i Górne.

1519 – informacje o istnieniu Jastrzębia Górnego i Dolnego.

1520- budowa kolejnego, drewnianego kościoła w Szerokiej.

1536 – wzmianka o istnieniu w Szerokiej karczmy.

1550 – wzmianka o istnieniu w Szerokiej szkoły (najstarszej na ziemi pszczyńskiej).

1572 – założenie przez barona Karola Promniza z Pszczyny folwarku dominalnego w Szerokiej.

pocz. XVII w. – budowa dworu obronnego w Bziu Zaleckim.

1654 – włączenie Parafii w Moszczenicy do Parafii w Ruptawie.

1663 – 1672 – budowa nowego drewnianego kościoła par. pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Bziu na miejscu spalonego w 1663 roku.

ok. 1678 – wydzielenie Bzia Dolnego z części gruntów Bzia Zameckiego.

1687 – pierwsza wzmianka o istnieniu szkoły w Ruptawie.

1688 – pierwsza wzmianka o istnieniu szkoły parafialnej w Jastrzębiu.

ok. 1700 – powstanie przysiółków Pochwał, Centrowiec, Dubielem w Jastrzębiu.

1727 – wzmianka o folwarku „Wyżny Dwór” na terenie Jastrzębia.

1743 – w protokole wizytacji parafialnej wymienia się Bzie: Dolne (NiederGoldmannsdorf) Średnie (MittelGoldmannsdorf) Górne (OberGoldmannsdorf) i Zameckie (Schloss Goldmannsdorf).

ok. 1745 – wymieniane jest Dolne i Górne Jastrzębie (Nieder- i Ober-Jastrzemb), Dolna i Górna Ruptawa (Nieder- i Ober-Ruptau).

ok. 1770 – założenie kolonii Pniówek – jako części Bzia Górnego; kolonizacja fryderycjańska – powstanie kolonii: Zofiówka, Ruptawiec, Kolonia Borynia.

1778 – budowa kolejnego drewnianego kościoła w Bziu (istniejącego do 1942 roku).

1783 – założenie kolonii Zameckiej (Johannendorf) na gruntach Bzia Zameckiego.

1796 – 1801 – budowa nowego, murowanego kościoła p.w. Wszystkich Świętych w Szerokiej z fundacji ks. Skrzyszowskiego, pod nadzorem mistrza Langera z Głubczyc (kościół w latach 1663-1858 był filią Parafii w Krzyżowicach).

1815 – obszar miasta usytuowany w granicach powiatów pszczyńskiego i rybnickiego.

1823- 25 – budowa nowego kościoła p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i Opatrzności Bożej w miejscu spalonego w dn. 26.06.1811 roku drewnianego.

1845 – wymieniane jest Dolne, Średnie i Górne Jastrzębie (Nieder-, Mittel- i Ober-Jastrzemb).

1853 – Bzie Dolne uzyskuje samodzielność (wcześniej podporządkowane do Bzia Zaleckiego).

1859 – właściciel Jastrzębia Emil von Schlieben przystępuje do wierceń poszukiwawczych węgla na terenie Jastrzębia Dolnego; w wyniku odkrycia źródeł solankowych wód leczniczych, które przyczynia się do szybkiego rozwoju Jastrzębia określanego od tego czasu Zdrojem.

1860 – budowa plebani w Szerokiej wg projektu Lorenza z Rybnika.

1861 – 1862 – zakup w dn. 04.03.1861 terenów Jastrzębia przez hrabiego Feliksa von Königsdorff’a (1861- 1870), budowa pierwszego domu zdrojowego, otwarcie źródła na terenie Jastrzębia, zmiana nazwy na „Bad Königsdorff – Jastrzemb” (obowiązywała do 1922 roku); budowa domu lekarza, drugiego domu zdrojowego i dwóch hoteli na terenie źródła w Jastrzębiu.

1868 – dobra ziemskie Jastrzębia źródła przechodzą na własność spółki akcyjnej z Wrocławia.

1889- powstaje szkoła ewangelicka w Bziu.

ok. 1890 – 1910 budowa zabudowań folwarcznych w Szerokiej.

1890- uzdrowisko zostaje zakupione przez bankiera Landau’a z Berlina (rozwoj uzdrowiska po 20 latach stagnacji); budowa Żydowskiego Zakładu dla Dzieci i ośrodka dla dzieci „Betania”.

1891 – założenie „Katolickiego Zakładu dla Chorych Dzieci”.

1896 – zakup uzdrowiska przez Wielkopolanina dr Mikołaja Witczaka.

1899- prowadzenie wierceń poszukiwawczych pokładów węgla.

1911 – otwarcie linii kolejowej Żory – Pawłowice – Jastrzębie źródła.

1912 – budowa nowego budynku łazienek na terenie źródła.

1912- powstaje szkoła katolicka w Bziu.

1913 – otwarcie połączenia kolejowego – Jastrzębie-Wodzisław Śląski.

1914 – obiekty uzdrowiskowe zamienione na szpitale wojskowe.

1918 – Witczak sprzedaje uzdrowisko niemiecko – austriackiemu Towarzystwu Zdrojowemu.

1922 – bracia Mikołaj (syn) i Józef Witczakowie odzyskują i odbudowują uzdrowisko.

1922 – przyłączenie do odrodzonej Rzeczypospolitej.

1925 – restytucja parafii p.w. św. Mikołaja w Moszczenicy.

1926 – 1929 – budowa domu kuracyjnego „Wojskowe Letnisko Śląskie” dla Dywizji Śląskiej (późniejsze sanatorium „Górnik”, obiekt spalony).

1928 – otwarcie „Sanatorium Fundacji dla Inwalidów Wojennych i Powstańców”, wybudowanego z inicjatywy Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach.

1933 – budowa linii kolejowej Cieszyn – Zebrzydowice – Ruptawa – Moszczenica.

1938 – budowa domu sanatoryjnego „Hutnik” i zakładu dziecięcego „Katowiczanka”.

1939-40, 1947-1950 – budowa w Moszczenicy nowej, murowanej świątyni p.w. Matki Boskiej Różańcowej w miejscu spalonego w dn. 08.08.1938 roku drewnianego kościoła.

1942 – pożar drewnianego kościoła paraf. w Bziu i przebudowa na tymczasowy kościół (istniejący do dzisiaj) budynku dawnego Gasthausu.

1945 – w styczniu przez teren dzisiejszego miasta przeszli więźniowie ewakuowanego obozu koncentracyjnego Auschwitz.

1946 – na mocy reformy rolnej folwarku w Szerokiej, Bziu, Ruptawie, Boryni przechodzą na własność Skarbu Państwa – utworzenie PGR.

04.11.1947 – uzdrowisko przejęte na cele reformy rolnej i przekazane pod zarząd Ministerstwa Zdrowia.

01.01.1948 – powołanie Państwowego Uzdrowiska w Jastrzębiu Zdroju.

1947-49 – budowa w Ruptawie obecnego kościoła par. p.w. Niepokalanego Serca NMP.

1951 – rozpoczęcie badań geologicznych na obszarze obecnego Jastrzębia do prowadza do odkrycia bogatych złóż węgla kamiennego.

1951 – przebudowa dawnej kaplicy NMP w Zdroju na kościół parafialny nowo erygowanej Parafii (10.06.1951) p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa.

1954 – włączenie do powiatu wodzisławskiego z powiatu pszczyńskiego obszaru Boryni i Bzia.

1955 – na podstawie wierceń badawczych opracowany zostaje wstępny podział złóż węgla dla kopalni „Jastrzębie”, „Moszczenica” i „Manifest Lipcowy” (ob. „Zofiówka”); ustanowienie przez biskupa katowickiego dekanatu jastrzębskiego, poprzez wyłączenie części Parafii z dekanatów Wodzisław Śląski i Żory (od 1992 roku podzielonego na dekanaty Jastrzębie Zdrój i Jastrzębie Górne)

1956 – początek budowy KWK „Jastrzębie”.

1957 – 1965 budowa KWK „Moszczenica”.

1961 – początek budowy KWK „Zofiówka”.

1962 – uruchomienie kopalni „Jastrzębie” – pierwszej kopalni węgla kamiennego na obszarze Jastrzębia.

30.06.1963 – uzyskanie praw miejskich przez Jastrzębie Zdrój.

- Kopalnie „Zofiówka – Borynia – Pniówek - w budowie” zostają samodzielnym przedsiębiorstwem podległym Rybnickiemu Zjednoczeniu Przemysłu Węglowego, na potrzeby kopalni zostaje wybudowany wodociąg z Goczałkowic

1963 – 1971 – budowa kopalni „Borynia” w Szerokiej.

01.01.1966 – kopalnie „Jastrzębie” i „Moszczenica” uzyskują samodzielność.

1966 – uruchomienie kopalni „Moszczenica” (1994-1999 połączone kopalnie „Jas-Mos”).

1969 – uruchomienie kopalni „Manifest Lipcowy” (1974-1990 jako „Zofiówka”).

1971 – uruchomienie kopalni węgla kamiennego „Borynia”; – ustanowienie Parafii p.w. św. Barbary i św. Józefa, która od 1974 roku opiekuje się przeniesionym z Wodzisławia Śląskiego – Jodłownika kościołem drewnianym pochodzącym z połowy XVII wieku.

1971 – 72 przeniesienie z Ruptawy do Kaczyc (Gm. Zebrzydowice) kościoła drewnianego z 1620 roku.

1975 – włączenie obszarów Bzia, Ruptawy i Szerokiej do miasta Jastrzębie Zdrój.

1980 – zakończenie strajku w kopalni „Manifest Lipcowy” (obecnie „Zofiówka”) podpisaniem porozumienia rozpoczyna okres wielkich przemian społecznych i gospodarczych w Polsce zakończonych w 1989 roku.

- ustanowienie Parafii przy budowanym od 1976 roku kościele p.w. Najświętszej Maryi Panny Matki Kościoła i św. Jana Nepomucena

1983 – erygowanie Parafii p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego.

1993 – ustanowienie Jastrzębskiej Spółki Węglowej S.A.

1998 – ustanowienie Parafii p.w. św. Brata Alberta Chmielowskiego.

1999 – 2001 – likwidacja Ruchu „Moszczenica” w ramach połączonych kopalń „Jas-Mos”.

2002 – ogłoszenie patronem miasta św. Jana Nepomucena.

2006 – przystąpienie do prac związanych z budową autostrady A-1.

Historyczna przynależność terytorialna:

koń. X – XII w. – państwo piastowskie Mieszka I i jego spadkobierców, w XI i XII wieku częściowo pod panowaniem czeskim.

1138 - podział dzielnicowy powstały w wyniku testamentu Bolesława Krzywoustego, na podstawie którego omawiany obszar wchodzi w skład księstwa dzielnicowego (Śląsk) Władysława Wygnąca.

Po 1201 - księstwo opolsko-raciborskie Mieszka Płatoniego i jego spadkobierców (obejmujące kasztelanie opolską, raciborską i cieszyńską).

1281-1336 – księstwo raciborskie pod panowaniem książąt piastowskich (od 1326 r. w zależności lennej od korony czeskiej).

1337-1367 - księstwo opawsko-raciborskie we władaniu Mikołaja II Przemysłidy.

1367 – 1437 - księstwo raciborskie książąt Przemysłidów.

1437 – 1502 - księstwo karniowskie.

1515 – 1525 – ukształtowanie się podziału między dwa mniejsze państwa stanowe: pszczyńskie (Borynia, Bzie, Szeroka) i wodzisławskie (Cisówka, Jastrzębie, Moszczenica, Ruptawa).

1526 – 1742 – w ramach Królestwa Czech przynależy do cesarstwa Habsburgów: Prowincja Śląska, dwa Mniejsze Wolne Państwa Stanowe: pszczyńskie (Borynia, Bzie, Szeroka) i wodzisławskie (Cisówka, Jastrzębie, Moszczenica, Ruptawa).

1742 – 1922 – w ramach państwa pruskiego (od 1871 cesarstwa niemieckiego - II Rzeszy).

1817 przynależność do: Prowincji Śląskiej, Rejencji Opolskiej, powiatów pszczyńskiego i rybnickiego.

1922-1939 – II Rzeczpospolita Polska, Autonomiczne Województwo Śląskie.

1939 – 1945 – okupacja niemiecka.

1945 – 1989 – Polska Rzeczpospolita Ludowa, Województwo katowickie, powiat rybnicki (od 1954 powiat wodzisławski) i powiat pszczyński.

1975 – zniesienie struktury powiatowej.

1999 – nadanie miastu statutu powiatu grodzkiego.

IV. STRUKTURA PRZESTRZENNA OBSZARU MIASTA JASTRZĘBIE-ZDRÓJ

Dzieje i historia obecnego miasta jako samodzielnej struktury przestrzennej oraz jednostki administracyjnej obejmują krótki okres czasowy od 1963 roku, kiedy to wyznaczono jego pierwsze granice łącząc w ich obrębie samodzielne struktury o charakterze przede wszystkim wiejskim. Kolejna zmiana granic miała miejsce w 1975 roku. Celem wszelkich zmian było stworzenie miasta, zasiedlonego przez pracowników kopalń i ich rodziny. Kopalnie budowano od 1951 roku kopalń węgla kamiennego. Doprowadzono w ten sposób nie tylko do całkowitego unicestwienia rolnictwa i funkcji uzdrowiskowo-turystycznej miasta, ale i do przekształcenia krajobrazu, czego efektem są zarówno wielkie składowiska odpadów pogórnictwa, stale postępujący proces restrukturyzacji terenu (zapadliska terenu, obszary bezodpływowe itd.) oraz zagrożenie dla budynków na skutek szkód górniczych. Zasięg skutków działalności kopalń jest niezwykle szeroki. Obejmuje obszar, który sumarycznie dotyczy miast sąsiednich, m.in. Orzesza, Żor, Pszczyny, Cieszyna, Raciborza, Rybnika. Szeroki zakres przemian wynika ze skutków społecznych wywołanych masową migracją ludzi, w większości pochodzących z innych regionów Polski. O skali zjawiska świadczy np. zmiana ilości mieszkańców z kilku tysięcy w latach 50-tych XX wieku do 100.000 w latach ok. 2000. Powstała do chwili obecnej niejednorodna struktura - zlepek dwóch monokultur kopalń węgla i mieszkaniowej, o słabych więziach społecznych. Brak do dzisiaj przestrzeni społecznej, wspólnej, która zniwelowałaby te zmiany.

Gminny Program Opieki Nad Zabytkami

Ilustracja 4: Zdrój - widok na ulicę 1 Maja.

Z punktu widzenia ochrony zabytków i środowiska kulturowego skutki są podobne. W efekcie eksploatacji węgla doprowadzono zarówno do nieodwracalnej utraty funkcji uzdrowiskowej części miasta, ale i na skutek szkód górniczych stworzono bezpośrednie zagrożenia dla zachowanych obiektów zabytkowych. Tworząc nowe struktury przestrzenne, jak np. osiedla mieszkaniowe i związana z nimi infrastrukturę, całkowicie przekształcono dotychczasową przestrzeń, ukształtowaną głównie przez historyczne struktury ruralistyczne o średniowiecznej genezie (np. Szeroka, Bzie), czy też przez miejski układ dawnego uzdrowiska w Zdroju, powstały w II poł. XIX i na pocz. XX wieku. To także kwestia identyfikacji z tradycją miejsca. Z tych też powodów nie można mówić o strukturze historycznej i spójnych przestrzeniach, lecz o ich świadkach. Obecne miasto powstało łącząc w aspekcie administracyjnym takie historyczne miejscowości, jak: Borynia, Bzie, Cisówka, Jastrzębie, Moszczenica, Ruptawa, Szeroka, Zofiówka. Każdy z tych elementów to umowna całość złożona z nawarstwiających i uzupełniających się struktur jak np. Jastrzębie, które obejmuje trzy historyczne miejscowości: Dolne, Średnie czyli Zdrój i Górne oraz związane z nimi przysiółki.

Sztuczny charakter obecnego miasta i jego krótki okres istnienia - w stosunku do wielu elementów o długiej tradycji, tworzących jego historię skutkuje brakiem - z jednej strony - pełnej monografii dziejów obecnego miasta, z drugiej - istniejącymi monografiami poszczególnych struktur historycznych, włączonych w jego granice.

W kontekście tego, iż powstanie obecnego Jastrzębia Zdroju ma reperkusje o charakterze zjawiska ponadlokalnego, należy brać pod uwagę wydawnictwa omawiające i opisujące dzieje Pszczyny, Wodzisławia Śląskiego, Żor, ziemię pszczyńską, rybnicką i wodzisławską i oraz publikacje syntetyczne dotyczące Śląska i procesów jego industrializacji.

IV.1. Położenie geograficzne.

Dokumentacja obejmuje obszar miasta Jastrzębia Zdroju, który tworzą następujące struktury przestrzenne:

BORYNIA – której obecny układ przestrzenny kształtuje struktura wyznaczona ulicami: Powstańców Śląskich i Świerkłańską. Elementem usytuowanym poza ścisłą strukturą jest zespół pałacu.

SZEROKA – reliktem pierwotnej struktury jest ul. Powstańców Śląskich. Kościół p.w. Wszystkich Świętych – nie tylko był jego centrum – ale obecnie jest jedną z najważniejszych historycznych dominant w sylwecie miasta. Układ przestrzenny uległ radykalnej transformacji na skutek usytuowania w kierunku pñ. - zach. od wsi kopalni „Borynia”.

JASTRZĘBIE: Boża Góra, Dolne, Średnie, Górne

Pierwotny układ przestrzenny rozwijał się wzdłuż doliny Jastrzębianki, a centralnym punktem był kościół par. p.w. św. Katarzyny. Reliktem tej struktury

ry jest obecna ul. Pszczyńska będąca główną osią komunikacyjną miasta w układzie wschód-zachód. W efekcie powstania uzdrowiska w II połowie XIX wieku znaczenia nabrał obszar ZDROJU, czego świadectwem jest struktura i zabudowa ul. 1 Maja, M. Witczaka i T. Kościuszki. W latach 1911-1913 przeprowadzono – równoległe do obecnej ulicy Pszczyńskiej – linię kolejową Żory – Wodzisław Śląski (w 1999 roku wyłączona z ruchu, ob. w likwidacji).

Po podjęciu decyzji i ustanowieniu w 1963 roku miasta zdecydowano o lokalizacji nowej struktury urbanistycznej, której zasięg obecnie wyznaczają ulice: Północna – Piłsudskiego – 1 Maja – Jagiełły – Podhalańska – Graniczna. Tworzą ją zespoły wielkich osiedli mieszkaniowych charakterystycznych dla budownictwa masowego II poł. XX wieku. Jej powstanie doprowadziło do całkowitego zanegowania tradycji i struktury historycznej, czego przykładem jest zanik – za wyjątkiem nazwy – Moszczenicy i powstanie w tym miejscu całkowicie nowej struktury.

MOSZCZENICA: Moszczenica, Szotkowice

Pierwotny układ urbanistyczny mało czytelny, wyrasta z form łańcuchówek (z łańową kompozycją pól), które na skutek procesów urbanizacyjnych uległy silnemu zatarcu. Zabudowa ta rozciągnięta pierwotnie wzdłuż doliny Szotkówki, po powstaniu na jej prawym brzegu stacji kolejowej, zaczęła rozwijać się w kierunku zachodnim. Współcześnie uwięzieniem omawianego procesu jest założenie w tym rejonie osiedla Złote Łany. W południowej części dawnej łańcuchówki (Piaski) rozwój osadnictwa spowodował powstanie kilku szeregów zabudowy. W części wschodniej zlokalizowane zostały zabudowania przemysłowe KWK „Moszczenica”, zajmujące obszar do terenu Zofiówki.

RUPTAWA – główną osią jest obecna ul. Cieszyńska, a kontynuacją historycznej dominanty przestrzennej jest kościół p.w. Niepokalanego Serca NMP.

BZIE: Górne, Zameckie i Dolne

Pierwotny układ rozwijał się wzdłuż rzeki Bzianki. Centralnym punktem był pierwotny kościół parafialny i dwór a zabudowa koncentrowała się wzdłuż obecnej ul. Świerczewskiego.

Jastrzębie Zdrój posiada od 1 stycznia 1999 roku statut powiatu grodzkiego. Graniczy z następującymi miastami i gminami: z Żorami – od północy, z Pawłowicami – od wschodu, z Zebrzydowicami i z Karwiną (Republika Czeska) – od południa, z Godowem, Mszaną i Świerklanami – od zachodu i północno-zachodu.

Miasto jest obecnie przykładem organizmu, którego tożsamość ukształtował proces industrializacji, doprowadzający do transformacji obszaru wiejskiego w obszar o funkcjach miejskich, rozwijający się w ścisłej zależności od funkcjonowania zakładów przemysłowych (obecne kopalnie tworzące Jastrzębską Spółkę Węglową S.A. Głównymi ciekami wodnymi terenu są: Szotkówka (będąca dopływem Olzy), do której wpływają Jastrzębianka i Ruptawka oraz Pszczynka z Dębianką i Bzianka. Obszar Jastrzębia Zdroju posiadał urozmaiconą naturalną konfigurację terenu. Cechą charakterystyczną były liczne jary, których dnem płynęły w/w ciek wodny. Przy nich lokowano stawy. W efekcie zmian antropogenicznych na obszarze miasta, jak i w przyległych gminach usytuowane są olbrzymie składowiska odpadów pogórnictwa oraz na całym obszarze dochodzi do obniżania się poziomu terenu i powstawania zalewisk oraz obszarów bezodpływowych.

Ubóstwo cennych dóbr kultury wynika nie tylko z gwałtownego procesu industrializacji i urbanizacji obecnego miasta. To także skutek zniszczeń z 1945 roku, kiedy to na obszarze Żor, Jastrzębia, Rybnika, itp. toczyły się walki o przełamanie obrony niemieckiej przez wojska radzieckie.

Przez miasto przebiegają drogi o charakterze regionalnym i lokalnym, będące łącznikiem między Rybnikiem a Cieszynem, Wodzisławiem Śląskim i Żorami i Pszczyną oraz drogami krajowymi i międzynarodowymi. Współcześnie

największe znaczenie komunikacyjne odgrywają: obecna ul. Pszczyńska i Aleja Piłsudskiego, obsługująca ruch tranzytowy w kierunku wschód – zachód oraz ulice: Wodzisławska - Powstańców Śląskich - Cieszyńska (północ – południe). Powiązane są z nią główne ulice miasta.

V. ZABUDOWA ZABYTKOWA – FORMA OPRACOWANIA

Dokumentacja posiada formę kart ewidencyjnych – katalogu obiektów zabytkowych wraz z dokumentacją fotograficzną. Wprowadzenie stanowi wstęp zawierający podstawowe informacje o kontekście historyczno – geograficznym miasta i poszczególnych miejscowości tworzących ją, a także wnioski ogólne oraz typologię obiektów zabytkowych i kulturowych (zawartych również w układach tabelarycznych).

Na potrzeby opracowania przeprowadzono w 2008 r. badania terenowe. Dokonano wstępnego rozpoznania historycznego, bibliograficznego, kartograficznego, archiwalnego, ikonograficznego oraz kwerend w odniesieniu do obszaru Jastrzębia Zdroju i jego zabudowy.

Dziedzictwo kulturowe jest istotnym elementem tożsamości społeczeństwa, świadczącym o jego wielopokoleniowym dorobku. Zasoby dziedzictwa kulturowego należy rozumieć jako trwałe elementy zagospodarowania obszaru. W przypadku Jastrzębia Zdroju cechy te posiadają obiekty opracowane w dokumentacji:

Zespoły te tworzą zwarte struktury przestrzenne o walorach historycznych, zabytkowych, estetycznych i artystycznych.

Na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji zasobu stwierdzić należy zanik historycznej zabudowy wiejskiej oraz zachowanie w ograniczonym stopniu zabudowy typowej dla obszarów rozwijających się z początkiem XX wieku – na pograniczu wsi i miasta.

Miasto w swych obecnych granicach powstało ze stopniowego scalania kilku okolicznych miejscowości. Rozwój poszczególnych wsi i ich struktura przestrzenna uzależnione były od warunków naturalnych i społeczno-gospodarczych. Wsie Szeroka i Borynia – to typowe ulicówki, w takim to też układzie pierwotnie rozbudowywała się Ruptawa, Bzie i Moszczenica. Na terenie historycznego Jastrzębia w II poł. XIX i na pocz. XX w. oraz w okresie międzywojennym powstała zabudowa zdrojowa wraz z otaczającą infrastrukturą. W II połowie XX wieku dotychczasowy charakter poszczególnych miejscowości: rolniczy i sanatoryjno-wczasowy (Zdrój) zaczął gwałtownie zmieniać się. Powstała wielkopłytkowa zabudowa typu osiedlowego (głównie w centrum miasta) oraz zabudowa typu podmiejskiego, zdominowana przez budownictwo jednorodzinne. Ta ostatnia powstawała bez ukierunkowania, chaotycznie. Cechuje się luźną zabudową i znacznym rozproszeniem. Dynamiczny rozwój przemysłu wydobywczego (kopalnie węgla kamiennego) całkowicie zdominował i zniszczył pierwotną funkcję uzdrowiska, o czym była już mowa w opracowaniu. Z dawnej zabudowy o charakterze wiejskim (chałupy, zagrody z budynkami gospodarskimi) zachowały się nieliczne obiekty, z których do ciekawszych należy budynek przy ul. Cieszyńskiej 198, Kołtataja 4 (z drewnianą *laubę*) oraz znajdujący się w katastrofalnym stanie najbardziej interesujący obiekt przy ul. Bema 86. Do dnia dzisiejszego istnieją jeszcze fragmenty zabudowań plebańskich w Jastrzębiu Górnym (gdzie plebania posiada charakterystyczną na Śląsku, choć coraz rzadziej spotykaną drewnianą *laubę*), w Bziu oraz w Moszczenicy (bez budynku probostwa). Mniej lub bardziej czytelne są dawne kolonie fryderycjańskie: kolonia Borynia (zachowana w najlepszym stanie), Ruptawiec (na pograniczu Ruptawy i Bzia) oraz Zofiówka (rejon ul. Czecha, w sąsiedztwie osiedla Chrobrego). W niekompletnym stanie lub szczątkowo zachowały się założenia folwarczne: w Bziu, Szerokiej, Ruptawie i Boryni. Istniejące obiekty w większości znajdują się w złym i bardzo złym stanie technicznym. Mimo utracenia przez miasto statusu zdrojowego, większość budynków związanych z działalnością zdrojową istnieje do dnia dzisiejszego. W związku ze zmianą ich funkcji podle-

gają one ciągłym przeobrażeniami i remontom. Spaleniu uległ jeden z najcenniejszych obiektów tego typu, wpisany do rejestru zabytków - prywatne sanatorium im. gen. Horonkiewicza, późniejsze sanatorium „Górnik”. Do dnia dzisiejszego zachowały się pozostałe budynki zespołu (wpisane do rejestru zabytków wraz z parkiem zdrojowym): najstarszy Dom Zdrojowy z 1862 r., dwa budynki Łazienek (z ok. 1910 i z ok. 1920 roku), modernistyczny budynek mieszkalny (tzw. „Masnówka”, z ok. 1910 roku), tzw. *Klasztor*, wzniesiony w latach siedemdziesiątych XIX wieku w stylu neogotyckim, dawny dom uzdrowski (obecnie kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa) z III ćwierci XIX wieku, szpital z około 1870 roku, drewniana pijalnia wód oraz muszla koncertowa na terenie parku. Większość tych budynków spełnia obecnie nowe funkcje. Przeróbkom i remontom podlegają inne budynki zdrojowe, np. dawny szpital przy ul. Zdrojowej 5.

Niezwykle istotnym w krajobrazie Jastrzębia Zdroju jest park zdrojowy. Przecięty on jest na dwie nierówne części deptakiem (obecna ul. 1. Maja). Części północna, wschodnia i południowa parku mają charakter naturalny, z bardziej swobodnymi nasadzeniami drzew; część centralna fragmentu północnego ma charakter reprezentacyjny i ukształtowana została w stylu charakterystycznym dla wielu XIX - wiecznych uzdrowisk. Alejki wytyczono tam regularnie, uzupełniając je małą architekturą. Park nadal zachowuje układ kompozycyjny i drożny. Pojawiła się jednak spora ilość samosiewów zacierających pierwotną kompozycję. Negatywnym zjawiskiem jest tu podział parku pomiędzy kilkuset zarządców, co skutkuje m. in. sukcesywnym zacieraniem pierwotnej kompozycji.

Ilustracja 5: Zdrój - Park Zdrojowy.

W dzielnicach obrzeżnych dominantami terenu są kościoły, zarówno te uznane za zabytki jak drewniany kościół p.w. św. Barbary i św. Józefa oraz murowane, pochodzące z epoki baroku - Wszystkich Świętych w Szerokiej i św. Katarzyny w Jastrzębiu Górnym oraz nowsze MB Różańcowej w Moszczenicy, ewangelicki i katolicki p.w. Niepokalanego Serca NMP w Ruptawie. Ten ostatni szczególnie zwraca uwagę, swoim niezwykle bogatym wystrojem. Jest bowiem autorskim dziełem zakopiańskiego artysty - Henryka Burzca. W najbliższym otoczeniu w/w kościołów oraz w Bziu Zameckim zlokalizowane zostały cmentarze parafialne. Niestety wszystkie te obiekty, mimo iż posiadają długą, ponad stuletnią historię, zatraciły swe cechy zabytkowe. Na każdym z cmentarzy parafialnych (w Jastrzębiu Górnym, Szerokiej, Moszczenicy, Bziu Zameckim oraz na katolickim i ewangelickim w Ruptawie) zachowało się jedynie kilka historycznych nagrobków (wszystkie nagrobki otrzymały indywidualne karty ewidencyjne). Do najcenniejszych zalicza się najstarszy nagrobek na terenie miasta, wykonany w II ćw. XIX w. - Georga, Anny i Julisa Galisch'ów - na cmentarzu rzymsko-katolickim w Ruptawie. Walec zabytkowy posiada również niewielki nagrobek Blandyny Frey na cmentarzu w Bziu Zameckim oraz po-

mnik poświęcony poległym podczas I wojny światowej i powstańcom śląskim w Szerokiej - z ekspresjonistyczną rzeźbą Piety. Niestety na żadnym z cmentarzy nie zachowała się pierwotna zieleń cmentarna, która w ostatnim okresie uległa masowej wycince. Pierwotnie cmentarze posiadały obsadzenia szpalerowe drzewami liściastymi po obwodzie oraz wzdłuż głównych alei (często były to lipy). Obecnie cmentarze stanowią „lastricowo-granitową pustynię”, urozmaiconą nielicznymi współczesnymi nasadzeniami z drzew iglastych (głównie żywotników). Nieliczne okazy starodrzewia znajdują się na cmentarzu w Jastrzębiu Górnym, natomiast w Moszczenicy i na cmentarzu katolickim w Ruptawie zachowały się rozłożyste dęby szypułkowe, będące pomnikami przyrody. Bardzo ważnym zabiegiem jest odtworzenie obsadzenia drzewami liściastymi obwodu cmentarzy.

W Szerokiej i w Bziu Zameckim w otoczeniu kościoła i cmentarza zachowały się również obiekty małej architektury, tworzone przez figury świętych i krzyże przycmentarne. Szczególnie istotna jest figura maryjna na słupie zlokalizowana na kopcu, przed kościołem parafialnym w Szerokiej. Jest to najstarszy obiekt małej architektury z terenu miasta (pochodzący z 1768 r.). Na terenie Jastrzębia Zdroju zachowało się kilkadziesiąt obiektów małej architektury. Są to zarówno drewniane krzyże, kapliczki skrzynkowe, kapliczki domkowe, figury przydrożne oraz najliczniej występujące krzyże kapliczkowe z figurą Chrystusa i Matki Boskiej i krzyże z figurą Chrystusa i Matki Boskiej. Do najcenniejszych obok wcześniej wspomnianej figury maryjnej w Szerokiej zalicza się późnobarokowa kaplica św. Jana Nepomucena z koń. XVIII w. wpisana do rejestru zabytków - w tejże dzielnicy. Interesujące są również dwie kapliczki kubaturowe, z typu architektonicznych, zlokalizowane przy ul. Cieszyńskiej 209 w Cisówce oraz na skrzyżowaniu ulic Dąbrowskiego i Komuny Paryskiej w Moszczenicy, figura św. Jana Nepomucena przy cmentarzu w Bziu Zameckim, niezwykle rzadko spotykany żeliwny krucyfiks z postacią anioła na cokole z 1874 r., umieszczony na kamiennym postumencie (przy ul. Świerczewskiego 242 w Bziu Dolnym), czy najstarszy krzyż kamienny z figurą Chrystusa i Matki Bo-

skiej na terenie miasta z 1826 r. - u zbiegu ulic Rolniczej i Cichej w Bziu Zameckim. Ważnymi obiektami w historii miasta są reprezentacyjne budowle, jakimi są pałace i dwory. Najcenniejszymi tego typu obiektami, wpisanymi do rejestru zabytków są: barokowy pałac w Boryni i późnorenansowy dwór obronny w Bziu Zameckim. W Boryni znajdują się fragmenty parku przypałacowego, a luźno rozmieszczone drzewa i grupy drzew zajmują wschodnią część obecnej działki. W obecnym kształcie nie ma możliwości jednoznacznego określenia typu pierwotnej kompozycji. Najprawdopodobniej stanowiły one niegdyś fragment skupisk w obrębie dużego założenia parkowego. Lipami obsadzona jest aleja doprowadzająca do parku (obecnie ulica Zamkowa). Na terenie miasta znajduje się przekształcony dwór w Bziu Górnym i najbardziej zagrożony ze względu na stan techniczny i brak zainteresowania ze strony prywatnego właściciela - dwór na Mendowcu (przy ul. Findera 57/ Lompy). Na terenie miasta nie zachowały się zabytkowe zabudowy osiedli lub kolonii robotniczych. Kolonia występuje jedynie w Moszczenicy, w obrębie ul. Armii Krajowej (zabudowa powstała z inicjatywy kopalni „Emma”).

Ilustracja 6: Ruptawa - kaplica architektoniczna przy ulicy Cieszyńskiej.